

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ

КАФЕДРА СОЦІАЛЬНИХ І ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН

“Затверджую”:
завідувач кафедри СіГД
полковник служби ЦЗ.
Рябініна О.В.

“ 30 ” __05__ 2019 р.

ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ

**Тема 2.1. Українські землі у складі Росії та Австро-Угорщини у ХІХ - на поч.
ХХ ст.**

Навчальні питання:

1. Соціально-економічний розвиток українських земель у складі Російської та Австрійської імперій.
2. Українське національне відродження. «Руська трійця». Кирило-Мефодіївське братство.
3. Реформа 1861 року в Російській імперії. Скасування кріпацтва.
4. Соціально-економічні зміни у другій половині ХІХ ст.
5. Національно-визвольний рух.

Час проведення: 2 години.

1. Соціально-економічний розвиток українських земель у складі Російської та Австрійської імперій.

Економічний розвиток України в першій половині XIX ст. характеризувався розкладом феодально-кріпосницької системи. У цей період сільське господарство було головним сектором економіки, а стан аграрних відносин значною мірою визначав динаміку всього суспільного розвитку.

У першій половині XIX ст. в аграрній сфері домінувало поміщицьке землеволодіння. В українських землях, що належали Російській імперії, воно становило майже 75% усієї землі. Незважаючи на таку значну концентрацію земельних угідь в руках поміщиків, їхні господарства занепадали. Для задоволення своїх потреб у грошах, які весь час зростали, поміщики посилювали панщину та скорочували селянські наділи, що призводило до розорення селянства і деградації поміщицьких господарств. Прогресуючий їх занепад виявився у зростанні заборгованості поміщиків державі, що становила у першій половині XIX ст. понад 83 млн крб. Тому наприкінці 50-х років поміщиками було оформлено під заставу майже кожен четвертий маєток в Україні.

Процес розорення охопив не лише середні й дрібні поміщицькі господарства, а й латифундії земельних магнатів, у тому числі нащадків козацької старшини. Так, полтавський поміщик С. Кочубей заборгував кредитним установам майже 1 млн. крб. Значну частину свого майна розпродала родина О. Розумовського — сина останнього українського гетьмана.

Основними групами селянства в той період були поміщицькі (кріпосні) та державні селяни. За даними 1833 р., кількість поміщицьких селян становила 2.5 млн осіб, або 63.8% всієї кількості селян Східної України, державних — 1.5 млн. або 36.2%. Поміщицькі селяни переважали у Західній Україні Правобережжі а державні — на Лівобережжі та Півдні

Відробіткова, грошова і натуральна ренти були основними формами експлуатації селян. Незважаючи на те, що закон 1797 р. офіційно встановлював триденну панщину, реально вона досягала 4-6 днів на тиждень. До того ж селяни відробляли й додаткові повинності та сплачували натуральні та грошові оброки. Страждали селяни також і від прогресуючого процесу обезземелення. Поміщики скорочували селянські наділи, розширюючи власну рілля і пасовища.

Важким тягарем на плечі селян лягали державні повинності, насамперед рекрутчина. Погіршувалося їхнє правове становище. Поміщики втручалися у родинне життя підвладних, продавали і міняли їх, розлучаючи членів сімей, могли позбавити майна тощо. Більш незалежним було становище державних селян, які вважалися вільними і сплачували державі феодальну грошову ренту за користування землею.

Сільськогосподарське виробництво було малоефективним через рутинний стан техніки та технологічно відсталу традиційну систему землеробства. У середині

XIX ст. землю обробляли тими ж знаряддями праці, що й століття тому — плугом, сохою, серпом, косою. Незмінними залишались і системи обробітку землі: класичне трипілля на Правобережжі, архаїчна перелогова система — на Півдні та комбінація цих двох систем. — на Лівобережжі.

Прогресуюче обезземелення, руйнація індивідуальних господарств зумовили появу надлишків робочої сили в аграрному секторі. Спробою знайти вихід із скрутного становища були стихійні та організовані переселення селян у Новоросійський край, Саратовську та Астраханську губернії, на Кавказ. У 1838—1852 рр. з Лівобережжя переселилося у ці райони 58,5 тис. осіб.

Розвиток сільського господарства українських земель у складі Російської імперії в першій половині XIX ст. визначали такі тенденції:

- домінування в аграрній сфері поміщицького землеволодіння, яке перебувало в кризовому стані;
- посилення експлуатації селянства і його майнова диференціація;
- застосування застарілих способів і засобів ведення господарства:
 - поява в аграрному секторі надлишків робочої сили; поступова руйнація натурального господарства та розвиток підприємництва.

У першій половині XIX ст. почалися суттєві зрушення в аграрному секторі: поступова руйнація натурального господарства та еволюційний перехід господарської діяльності на засади товарності та підприємництва. Характерною рисою аграрних відносин цього періоду була нерівномірність залучення поміщицьких господарств у товарне виробництво. Найбільш інтенсивно буржуазні відносини розвивалися у степовій частині України, де були значні площі землі та найменша кількість кріпаків, що сприяло кращому використанню в поміщицьких господарствах найманої праці. Саме тому ці господарства швидше і легше пристосовувалися до товарно-грошових відносин, ніж дрібні господарства Лівобережжя, де застосовувалася переважно кріпацька праця, що гальмувало розвиток капіталізму.

З проникненням капіталізму в сільське господарство поглиблювалась соціальна диференціація українського селянства. Так, у 1836 р. у Лівобережній Україні та Слобожанщині лише 54,3% козацьких родин володіли землею, решта належала до бідноти або мала лише садиби. На Правобережжі 35% селян були неспроможні обробляти свої наділи, 15% не мали ніякого господарства.

У районах аграрного перенаселення зростала кількість сільських пауперів (жебраки, позбавлені будь-яких засобів існування), які в пошуку заробітків йшли у степові райони, формуючи ринок робочої сили. З іншого боку, створювалась заможна сільська верхівка, яка, накопичивши певний капітал, вкладала його в промислові підприємства, торгівлю, купувала й орендувала землю. Такі соціальні прошарки виникали насамперед серед державних селян, особливо нащадків колишніх козаків, однак були вони й серед кріпаків. Наприклад, колишні селяни-кріпаки Симиренки та Яхненки започаткували династію українських промисловців-мільйонерів. У 1861 р. їм належало нерухомого майна на суму майже 4 млн крб. Інший мільйонер Артем Терещенко — родоначальник династії відомих

цукрозаводчиків — виходець із козацького роду.

Початок промислового перевороту. Розширення торговельних відносин

Перша половина XIX ст. характеризується також глибокими змінами у промисловому розвитку. Початок промислового перевороту (середина 30-х років) став своєрідним Рубіконом між двома якісно відмінними етапами у розвитку вітчизняної промисловості. Суть його полягала у поступовому переході від феодальної мануфактури до капіталістичної фабрики. Промисловий переворот в українських землях, що належали Російській імперії, розпочався у 30—40-х роках (водночас з Німеччиною, але пізніше, ніж у Великобританії, Франції, США). Вія започаткував новий етап розвитку вітчизняної промисловості, що тривав до скасування кріпосного права в 1861 р. У цей час відбувався процес кількісного зростання промислових підприємств: з 1825 до 1861 року їхня кількість зросла у 3,6 рази. Водночас у промисловій сфері виникають нові тенденції та процеси. Основу промислового перевороту складав технічний переворот, суть якого полягала у заміні ручної праці машинною, широкому впровадженні у виробництво парових двигунів, удосконаленні технологій. Відбувалося поступове витіснення кріпацької мануфактури капіталістичною фабрикою. Нові машини й технології вимагали якісно нової робочої сили — дисциплінованої, кваліфікованої, заінтересованої в результатах своєї праці. А закріпачений робітник не відповідав цим вимогам, і тому частка вільнонайманої праці продовжувала неухильно зростати. Якщо в 1825 р. вона становила 25%, то в 1861 р. — майже 74%.

У цей час з'являються нові галузі виробництва — кам'яновугільна, машинобудівна, цукроварна тощо. Поступово формувалася спеціалізація районів на виробництво певної промислової продукції. Донбас перетворився на центр кам'яновугільної промисловості.

Українські землі стали дедалі більше спеціалізуватися на виробництві цукру. Наприкінці 40-х років кількість заводів в Україні зросла до 208, або 2/3 всіх цукрових заводів Росії, які виробляли 81% цукру. Найбільше таких заводів було на Київщині, яка давала 60% всього цукру України.

Швидко зростала кількість суконних підприємств: із 12 суконних мануфактур у 1797 р. до 160 у 1859 р. У цю традиційно поміщицьку галузь активно проникав купецький капітал. У 40—50-х роках в Україні почало розвиватись сільськогосподарське машинобудування. Зростання попиту на метал зумовило виникнення нових чавуноливарних та залізобобних підприємств, які будувались на Луганщині, Київщині, Одещині. Розвивались й інші галузі промисловості — салотопна, шкіряна, свічкова, миловарна. Тут купецький капітал став домінуючим — капіталістична мануфактура з вільнонайманою працею витіснила поміщицьку з примусово-кріпацькою працею, відсталою технікою.

Отже, дореформений період економічного розвитку характеризувався досить швидким зростанням промисловості. Якщо у 1825 р. в Україні існувало 674 більш-менш значних підприємств з 15,2 тис. робітників, то у 1860 — відповідно 2709 і 85319. причому у 1861 р. вільнонаймані робітники становили майже 74% від загальної кількості.

Формування капіталістичного укладу в економіці України, розвиток товарно-грошових відносин сприяли зміцненню внутрішнього ринку, посиленню торговельних зв'язків між різними районами України. Важливу роль у цьому відігравала ярмаркова торгівля, насамперед у Харкові, Ромнах, а потім у Полтаві, Києві. На знаменитий Київський контрактний ярмарок, який був переведений з Дубна у 1797 р., приїздили поміщики з інших місць імперії, а також з Австрії[^] Пруссії, Франції, Англії. Тут укладалися контракти на куплю-продаж різноманітної продукції панських маєтків, передусім сільськогосподарської. Ярмаркова торгівля сприяла економічному об'єднанню різних регіонів України, підтриманню зв'язків з промисловими районами Росії, зарубіжними країнами.

З опануванням Чорноморським узбережжям і стрімкою колонізацією південних степових районів посилилася роль України в загальноросійському експорті. Якщо раніше основна маса товарів вивозилась через Петербург, Ригу, Гданськ, що істотно гальмувало експорт з України, то в першій половині XIX ст. він здійснювався через азовсько-чорноморські порти.

Вагоме місце в українському експорті зайняв хліб, насамперед пшениця, яка становила 90% всього хлібного експорту. Український хліб споживали Туреччина, Греція, Італія, Франція, а також Англія, Австрія, Пруссія.

Крім хліба, Україна експортувала лляне насіння, конопляне прядиво, тютюн, вовну, шкіру, смушки, топлене сало, олію, худобу, мед, віск, рибу тощо. Зростання промислового й сільськогосподарського виробництва, розвиток торгівлі сприяли розвитку міст України. З ремісничих центрів чимало перетворювалося на великі промислові міста. Надзвичайно швидко зростали Харків, Одеса, яка на 50 років (з 1817 р.) дістала право порто-франко, Херсон, Миколаїв. Протягом 1811—1858 рр. кількість міського населення України зросла з 512,5 тис. до 1456,8 тис. осіб, тобто майже втричі.

Динаміка розвитку промислової сфери цієї доби визначалась бурхливим зростанням кількості промислових підприємств, промисловим переворотом, впровадженням нової техніки та технології, підвищенням ролі вільнонайманої праці, виникненням нових галузей промисловості. Усі ці процеси й тенденції становлять суть і зміст двох суперечливих, але взаємопов'язаних суспільних явищ: кризи, занепаду, проте все ж певного домінування старих феодальних відносин та структур, які дедалі більше гальмували розвиток суспільства, і зародження, становлення та формування у межах феодалізму нових капіталістичних відносин.

У складному економічному становищі перебували західноукраїнські землі. Австрійська монархія вважала їх ринком збуту своєї промислової продукції. Природні багатства Західної України використовувались мало. У містах, в основному, розвивалося дрібне ремесло, з переважанням ручної праці. На початку 40-х років у Східній Галичині нараховувалось до 200 таких підприємств (3,9% від загальної кількості в Австрії).

Слаборозвинутим було й сільське господарство, обтяжене феодально-кріпосницькими відносинами. Земельні багатства перебували в руках магнатів, шляхти, держави і церкви. У Східній Галичині на одне поміщицьке господарство в середньому припадало до 440 га продуктивної землі, а на один селянський двір - до

6 га. Ці пропорції значно відрізнялися від Лівобережної України, Наддніпрянщини і Правобережжя, де пограбування селян було масштабнішим.

Австрійський абсолютизм закріпив на західноукраїнських землях їх політико-адміністративну роз'єднаність, що виникла в попередні століття. Закарпаття залишилось у складі Угорського королівства і підкорялось Братиславському намісництву, утворюючи його чотири комітети (жупи). Галичина разом з частиною польських земель була виділена в окремий коронний край - «Королівство Галіції і Лодомерії» з центром у Львові. Східна українська частина краю адміністративно була поділена на 12 округів. На правах окремого округу до королівства входила Буковина з адміністративним центром у Чернівцях.

2. . Реформа 1861 року в Російській імперії. Скасування кріпацтва

Дещо інакше вирішувалися питання земельного упорядкування поміщицьких селян на **Правобережній Україні**, де панувала польська шляхта.

Правобережжя спеціалізувалося на вирощуванні цукрового **буряка**, **конопель**, а **Лівобережжя** — **картоплі й тютюну**.

Українці становили етнічну більшість. Понад 90% їх належало до селянських верств і становило 85% усіх зайнятих в сільськогосподарському виробництві. Провідне становище в органах державного апарату та господарського управління посідали росіяни, євреї, а в Галичині — австрійці, поляки. За участю іноземного **капіталу збільшувався видобуток нафти, зростало виробництво продукції деревообробної і харчової промисловості**" важливою галуззю було **солеваріння**. Невеликі підприємства виготовляли **папір і сукно**.

Намагаючись привернути її на свій бік, царський уряд спеціальним положенням для Київської, Подільської та Волинської губерній в основу земельного упорядкування поклав інвентарні правила 1847- 1848 рр. Селянам надавалося право на одержання повного інвентарного наділу. Коли він був меншим за інвентарний, селяни могли подавати клопотання мировому посереднику про повернення їм в користування відрізаної поміщиками землі. Під впливом польського визвольного повстання 1863- 1864 рр. царський уряд прийняв законодавчі акти, які дещо пом'якшили для селян ці умови. Зокрема, запроваджувався обов'язковий викуп державними селянами земельних наділів тощо.

Особливостями капіталістичного розвитку західноукраїнські землі (після скасування кріпосного права в 1848 р.) були:

- розорення дрібної промисловості потоком дешевих і якісних західних товарів;
- залежні становище промисловості й банків від у горської економіки. Домінування іноземного капіталу; австро-німецького, англійського, французького. Промисловими галузями, що розвивалися найшвидшими темпами, були; нафтова, буро-вугільна, соляна, лісова та харчова;
- сільське господарство розвивалося пруським шляхом, з пануванням поміщицького землеволодіння, при якому поміщики здавали більшу частину своєї землі в оренду своїм селянам;

– дискримінація українців і зростання політичної активності населення, особливо інтелігенції.

У західноукраїнських землях також розвивалася, особливо в 70-90-х рр. XIX ст., фабрично-заводська промисловість. За участю іноземного капіталу збільшувався видобуток нафти, зростало виробництво продукції деревообробної і харчової промисловості" важливою галуззю було солеваріння. Невеликі підприємства виготовляли папір і сукно

Поштовхом до **реформ, що відбулися в 60 - 70-х роках XIX ст. в Росії та Австрії**, були передусім воєнні поразки обох країн. Головними причинами реформ стали нездатність кріпаків через низьку продуктивність праці задовольнити потреби власних і поміщицьких господарств, зубожіння значної частини поміщиків і кріпосних селян, наростання антикріпосницького руху, критика європейською громадськістю царизму за обстоювання кріпосницьких порядків, станового устрою Російської імперії.

Реформи торкнулися різних сфер суспільно-політичного життя (селянська - 1861 р., земська, фінансова - 1864 р., міська - 1870 р., шкільна - 1860- 1864 рр., військова - 1864- 1874 рр., поліцейська та ін.).

Найважливішою була селянська реформа, яка скасувала кріпосне право в Російській імперії. Умови звільнення селян від кріпосної залежності були викладені в «Положенні 19 лютого», які склалися з Маніфесту від 19 лютого 1861 р. та окремих законодавчих актів («Положень», «Додаткових правил»). Найважливіше з них - «Загальне положення про селян, які вийшли з кріпосної залежності» - містило загальні умови скасування кріпосного права й визначало правове становище селян, які оголошувалися «вільними сільськими обивателями» і наділялись особистими та майновими правами. Вони могли подавати позови і відповідати в суді, бути представниками сторін, мали право утворювати власні органи самоврядування: обирати волосні правління та волосні суди (на волосних сходах), сільських старост (на сільських сходах). Однак селяни були позбавлені економічної бази для реалізації своєї правоздатності. Лише після викупу своїх наділів вони вважалися «селянами-власниками», а до того - «тимчасово зобов'язаними».

У Лівобережній Україні діяло «Місцеве положення про поземельне упорядкування селян губерній: Чернігівської, Полтавської та частини Харківської». Згідно з ним в основу наділення селян землею було покладено принцип спадкоємно-сімейного землекористування. Земля розподілялася в межах сільської общини не на зрівняльних засадах з періодичними переділами, як це робилося за общинної форми землекористування, а на основі ділянок, що склалися з садиби та польового наділу або тільки з садиби. Верхня межа наділу на душу залежно від місцевості коливалася від 2,75 до 4,5 десятин. Поміщики отримали право на зменшення наділів селян, заміну угідь, перенесення їх садиб та ін.

Незважаючи на половинчастість селянської реформи 1861 р., вона зумовила корінні зміни у розподілі земельної власності, сприяла розвитку капіталістичних відносин як на селі, так і загалом в країні.

Розвиток капіталізму, зростання міст змусили царат піти на поступки міському самоврядуванню. Міську реформу спершу було проведено в Києві, Катеринославі, Миколаєві, Полтаві, Харкові й Херсоні, а протягом 70-х років - в

інших містах України, де створювалися виборні міські думи (розпорядчі органи) й міські управи (виконавчі).

Однією з найпослідовніших була судова реформа 1864 р.

Реформа шкільної справи запроваджувала єдину систему початкової освіти. Було відновлено академічну автономію університетів.

Зміни також відбулися в організації збройних сил. У 1864 р. було створено 15 військових округів, в Україні Новий військовий статут, затверджений у січні 1874 р., передбачав загальну військову повинність для осіб чоловічої статі, яким виповнилося 20 років, скорочував терміни військової служби: до 6 років у сухопутних військах і до 7 років - на флоті. Були відмінені тілесні покарання.

Реформи 60- 70-х років намагалися пристосувати Існуючий суспільно-політичний устрій країни до потреб капіталістичного господарства. Відповідно запроваджувались деякі елементи буржуазної державності: виборні представницькі установи місцевого адміністративного управління (земські та міські органи самоврядування), виборні органи суду (мирові судді), більш гнучкі буржуазні форми фінансового контролю і цензури, принципи всезагальності в комплектуванні армії та діяльності органів народної освіти тощо. Проте реформи були непослідовними і зберігали основні дореформені вищі й місцеві установи, існуючі порядки.

Розпад натуральних господарств і розшарування селянства створили великий **надлишок** робочої сили. У сільському господарстві України він становив **7,3 млн чоловік** із 10,7 млн працездатних. У пошуках землі й кращого життя українські селяни переселялися у віддалені куточки імперії. З 1885-го по 1900 рр. з України до Сибіру переїхало понад **367 тис.** чоловік. Але там на них чекали нестерпні умови. Повернулося назад близько **22 тис.** осіб. *Кожен десятий селянин загинув у дорозі.*

У 1897 р. росіяни становили 34%, українці — 30%, а євреї та інші національності — 27% міського населення в Наддніпрянській Україні

Але у 80-ті - на початку 90-х років уряд удався до контрреформ, які значною мірою ліквідували результати попередніх його реформаторських дій.

3. Початок українського національно-культурного відродження.

Перша половина XIX ст. — це період визрівання глибокої соціально-політичної кризи у Російській імперії, складовою частиною якої були українські землі. Ця криза зумовила виникнення суспільних рухів, які намагалися знайти вихід із складного становища.

Посилення експлуатації селянства в умовах занепаду феодално-кріпосницької системи спричинило селянський рух, суть якого полягала в активній боротьбі проти пануючої феодално-кріпосницької системи та існуючих порядків.

За неповними даними, в Україні від 1797 р. до 1825 р. відбулося понад 100 виступів кріпосних селян. Характерними рисами більшості з них були стихійність, неорганізованість, локальний характер, малочисельність учасників тощо.

Своєрідним феноменом у межах селянського руху першої половини XIX ст. були народні виступи під проводом Устима Кармалюка. Його боротьба з

пануючим режимом та кріпосницькими порядками почалася ще 1812р. і характеризувалася тривалістю, інтенсивністю та безкомпромісністю. Кармалюка чотири рази заарештовували та засилали до Сибіру. Та він втівав і, повернувшись на рідне Поділля, знову розпочинав боротьбу, яка тривала 23 роки. За цей час у повстанському русі. Під проводом Кармалюка брало участь майже 20 тис. осіб, повстанці здійснили майже тисячу нападів на поміщицькі маєтки. Особливо інтенсивними були дії кармалюківців 1830—1835 рр. коли селянський рух охопив не лише Поділля, а й частину Бессарабії та Київщини. Припинилися вони лише зі смертю Кармалюка.

Нові сподівання на волю і незалежність України відродилися у 1812 р., коли російський імператор Олександр I наказав сформувати в Лівобережній Україні козацькі полки, обіцяючи при тому, що по закінченні війни всім буде залишений козацький стан. У земські полки набирали також кріпаків, яких поміщики повинні були забезпечити всім необхідним — одягом, харчами, зброєю. Поміщицькі кріпаки охоче йшли до війська, адже ш було обіцяно, що після закінчення війни всі учасники українських ополчень стануть вільними і отримають земельні наділи.

Перспектива поновлення козацтва викликала у народі ентузіазм та свіжі надії: до козацьких та ополченських шляхів вступило майже 70 тисяч осіб, тобто 15 полків. У битві під Бородіно прославилися Полтавський, Харківський, Сумський, Глухівський та інші полки, в яких воювало багато українців. У березні 1814 р. Російська армія, у складі якої було шість українських козацьких полків, увійшла в Париж і залишилась там як окупаційна армія. Молоді офіцери спілкувалися з місцевим населенням, серед якого було багато учасників і свідків Великої французької революції, мріяли поширити її ідеї на батьківщині.

Однак після повернення на батьківщину українські ополченські полки були розформовані. Цар забув свою обіцянку надати учасникам війни особисту свободу і звільнення від феодальних повинностей. Спроби козаків захистити свою самостійність були жорстоко придушені каральними російськими військами.

У 20-х роках значна частина козаків була переселена на Кубань і включена до складу Чорноморського війська. Така політика російського царизму викликала гнів і обурення серед недавніх солдат і ополченців.

«Дух опозиції» дістав відображення у діяльності таємних масонських організацій, які протягом 1817 — 1819 рр. виникали у Києві, Одесі, Полтаві, Житомирі, Кам'янці-Подільському. Найвиразніше українська національно-визвольна спрямованість виявилась у полтавській масонській ложі «Любов до істини», яку заснували місцеві урядовці і поміщики, переважно українці: І.Котляревський, С.Кочубей, Г.Тарновський, С.Петровський та ін. Учасник цієї ложі В.Лукашевич (виходець із давньої козацько-старшинської родини, проводир дворянства Переяславського повіту) став організатором у 1821 р. Малоросійського таємного товариства. Це вже була громадсько-політична організація, яка ставила за мету домогтися державної незалежності України. Каральні органи російського царизму не дали змоги Малоросійському товариству розгорнути практичну діяльність щодо втілення в життя своїх програмних положень. Ще при підготовці виступу декабристів в Україні діяло Південне товариство, яке очолював П. Пестель, що

ставило на меті ліквідацію самодержавного ладу в Росії шляхом здійснення військового перевороту. Після поразки виступу 14 грудня 1825 р. в Петербурзі організували повстання солдатів Чернігівського полку (29.12.1825 – 2.1.1826 рр.; придушене переважаючими силами уряду).

У першій половині XIX ст. розпочався підйом нової української літератури. Її першим твором є "Енеїда" І. Котляревського; відомими письменниками були також Г. Квітка-Основ'яненко, П. Гулак-Артемівський.

Важливим проявом національного відродження стало поширення історичних знань. У цей час з'явилися перші узагальнюючі праці з історії України: „История Малой России” Д. Бантиш-Каменського та „История Малороссии” М. Маркевича. Наукові історичні товариства (Київська археографічна комісія) надрукували ряд документів з минулого України.

На початку 30-х років XIX ст. центром національного життя та національного руху в Галичині стає Львів, де було утворено напівлегальне демократично-просвітницьке й літературне угруповання «Руська трійця». Термін «Руська» тоді означав «українська». Засновники об'єднання були - Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич та Яків Головацький. Поставили за мету піднесення національної свідомості та запровадження української мови в усі сфери громадського життя, вони записували фольклор, проголошували у церквах проповіді українською мовою. У 1837 р. тисячним тиражем було надруковано підготовлений ними альманах фольклорних творів «Русалка Дністрова» - перша книга демократичної культури в західноукраїнських землях. Центральною в ній була ідея єдності західноукраїнських земель з усією Україною, прагнення до відродження державності та політичної незалежності. Власти, вважаючи діяльність «Руської трійці» небезпечною, заборонили поширювати альманах, а його укладачів та авторів притягли до відповідальності. Незабаром це об'єднання розпалося.

Першою власне українською політичною організацією стало Кирило-Мефодіївське товариство, засноване у 1846 р. До його складу входило 12 осіб – відомі діячі української інтелігенції: Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш, В. Білозерський, М. Гулак та ін. Товариство ставило за мету створення федерації слов'янських держав, до складу якої увійшла б і Україна. Самодержавство і кріпацтво мали бути ліквідовані. Практичними засобами для реалізації цих ідей мали стати поширення освіти та літературних творів. Проте у 1847 р. товариство було викрите, а його учасники заслані.

На хвилі революції в Східній Галичині 2 травня 1848 р. у Львові було створено політичний орган - Головну Руську раду, яка повинна була представляти українське населення Східної Галичини у центральному уряді. У її програмі містилась вимога поміркованих реформ у промисловості, сільському господарстві, соціальних відносинах, культурі та забезпечення вільного національного розвитку українського населення Східної Галичини.

Активізація економічного життя сприяла розвитку опозиційних до самодержавства сил. У другій половині XIX ст. в Україні поширився громадівський рух. Громади об'єднували представників ліберальної і демократичної інтелігенції. Вони утворювалися в різних містах і діяли здебільшого нелегально. Громади в першу чергу дбали про поширення української культури: організовували недільні

школи, видавали літературні твори. Надалі вони почали пропагувати і політичні ідеї – перетворення України на федерацію робітничих і землеробських громад і на цій основі – побудову соціалістичного суспільства. Одним з найвидатніших теоретиків громадівського руху став М. Драгоманов, який через переслідування змушений був емігрувати до Швейцарії, але і там продовжив творчу діяльність. Драгоманов виступав за повалення імперського ладу в Росії і Австро-Угорщині та входження України до федерації народів, обстоював демократизм як принцип побудови суспільства і держави.

Соціалістичні ідеї підтримували і представники загальноросійського народницького руху (60-80-і рр. XIX ст.), який поширювався і в Україні. В ньому також об'єднувалася інтелігенція – здебільшого різночинці, але і представники дворянських родів. Народники висунули гасло „Земля і воля народів!”. Це означало перехід усіх земель у власність селян і запровадження селянського самоврядування. Народники сподівалися досягти цього, організувавши селянські повстання в усій імперії. Для цього вони організували „ходіння в народ” – влаштовувались у села писарями, вчителями, фельдшерами, щоб пропагувати свої ідеї. Пропаганду народники поєднували з терористичними актами проти царських урядовців; саме вони підготували замах на Олександра II, який загинув у 1881 р. Проте відсутність масової підтримки та жорстке переслідування поліції зумовили занепад народницького руху.

До політичного руху з 70-х рр. XIX ст. залучається і нова сила – пролетаріат. Першою робітничою організацією в Україні став „Південноросійський союз робітників” в Одесі (1875); у 80-ті рр. в Києві та Катеринославі виникли „Союзи боротьби за визволення робітничого класу”. Організатори цих гуртків спиралися на ідеї марксизму про неминучість соціалістичної революції, яка знищить класову нерівність і експлуататорський лад. Відомим діячем робітничого руху в Україні був Ю. Мельников, який 4 роки керував Київською школою марксистських агітаторів (з самих робітників). Основним шляхом боротьби робітників були страйки на підприємствах.

Рубежем, який позначив новий етап національного руху, стала поява в Україні політичних партій. Перша з них – Революційна українська партія (РУП) виникла 1900 р. в Харкові; її засновниками стали Д. Антонович та М. Русов. РУП намагалася знайти широку підтримку серед селянства; з цією метою вона вела пропаганду (періодика, брошури), підбурюючи селян на страйки і виступи проти поміщиків. З РУП пізніше виділилися інші партії: Народна українська партія (НУП; різко націоналістична; М. Міхновський), „Спілка” (близька до меншовиків; М. Меленевський), Українська демократично-радикальна партія (УДРП; ліберальна; Б. Грінченко, С. Єфремов), Українська соціал-демократична робітнича партія (УСДРП; С. Петлюра, В. Винниченко). Спільною для них (крім НУП) була ідея автономії України у складі федерації замість Російської імперії.

В Україні діяли і загальноросійські партії: РСДРП (більшовики і меншовики), есери. Вони взяли активну участь в першій російській революції 1905-1907 рр., яка вибухнула через масове незадоволення режимом самодержавства. В революції брали участь робітники, селяни, інтелігенція; вона поширилася також в армії та на флоті (виступи на броненосці „Потьомкін” та крейсері „Очаків”; повстання саперів у

Києві під керівництвом поручика Б. Жаданівського). Важливим наслідком революції стало скликання в Росії нового законодавчого органу – Державної Думи. Проте через розпорошеність сил, неузгодженість вимог різних верств царизм зміг почергово ліквідувати найбільш значні виступи. З 1907 р. розпочинається період реакції – ліквідація як соціальних, так і національних досягнень революції.

Найбільшу активність у пробудженні самосвідомості виявили студенти Київського університету, які навесні 1860 р. заснували гурток «Українська громада», що ставив за мету працю на благо українського народу. До нього входили М. Лисенко, Ф. Вовк, О. Русов, М. Старицький, І. Нечуй-Левицький, О. Чужбинський. Очолив гурток Володимир Антонович.

Друкованим органом, що пропагував українську думку, була газета «Київський телеграф». Його програмні положення декларували, що український народ є окремою нацією, кожен свідомий українець має віддавати всі свої сили для розвитку самосвідомості народу. Займалися в основному культурно-просвітницькою роботою (створювали недільні та щоденні школи, організовували публічні лекції, поширювали твори Т. Шевченка, Марка Вовчка). Діяльність громад викликала серйозну тривогу в урядових колах. Антиукраїнська кампанія завершилася циркуляром міністра внутрішніх справ Валуєва в липні 1863 р., в якому твердилось, що, нібито «більшість малоросіян... досить ґрунтовно доводять, що ніякої окремої малоруської мови не було, немає і не може бути, й що наріччя їх, яке вживається простолюдом, є та ж російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі». Противники ставлення до української мови як до «південноруського наріччя» звинувачувалися в «сепаратистських задумах, ворожих Росії, згубних для Малоросії».

З 1863 р. видання книжок українською мовою в межах Російської імперії майже припинилося. Циркуляр, проти якого виступив навіть царський міністр освіти О. Головін.

Після Валуєвського циркуляра громадівський рух почав згасати і в другій половині 60-х років припинив своє існування. Так завершився перший етап громадівського руху.

Другий його етап розпочався у 70-ті роки. На той час «старі» громадівці зберегли лише одну організацію - Київську, поряд з нею почали діяти молоді громади. Провідним ідеологом Київської громади був фундатор української політичної історії Микола Драгоманов. Декларація київських громадівців 1873 р., яка вважалася «програмою мінімум» або «основою програми», висувала три провідні ідеї: «федералізм», «демократизм», «раціоналізм». Принцип політичного федералізму поділяли ідейні лідери найбільших українських громад - Київської та Одеської.

Емський указ забороняв ввезення на територію Російської імперії без дозволу «будь-яких книг і брошур, що видаються за кордоном на малоруському наріччі», крім історичних документів Про шкоду, завдану Емським указом українській культурі, свідчить хоча б те, що в 1877 р. не було надруковано жодної української книжки. Так закінчився другий етап громадівського руху.

Пошук нових ідей, організаційних форм визвольного руху протягом 90-х років покликав до життя національні об'єднання з виразною політичною спрямованістю,

котрі стали прообразом українських партій.

«Братство тарасівців» було першим серед них. Виникло воно влітку 1891 р. з невеликої групи однодумців-студентів Харківського університету, їх метою було створення розгалуженої таємної організації, вироблення її програми, передусім політичної. Його гуртки існували щонайменше в 10 містах: Києві, Полтаві, Лубнах, Чернігові, Одесі, Катеринославі, Ічні й Срібному, що на Чернігівщині, Оргієві - у Бессарабії (сучасна Молдова).

Отже, українські громади відіграли помітну роль у вітчизняному русі другої половини XIX ст. За світоглядною орієнтацією вони об'єднували тодішню вітчизняну демократію від «культурників» ліберально-демократичного до «політиків» радикально-демократичного спрямування. Головним змістом діяльності стало служіння національно-культурному відродженню України.

Суспільно-політичний рух у **західноукраїнських землях**. В першій половині XIX ст. тут також розпочалося видання літератури українською мовою (об'єднання „Руська трійця”, яке підготувало альманах „Русалка Дністровая” – першу на Західній Україні україномовну книгу), а також дослідження рідної історії та мови. В цей час провідну роль у русі відігравала інтелігенція: М. Шашкевич, Я. Головацький, І. Вагилевич („Руська трійця”).

Під час революції 1848-1849 рр. в Австрії. Центром українського руху в цей час стала нова громадська організація – Головна руська рада у Львові (голова – єпископ Г. Яхимович, склад – інтелігенція і духовенство). Підтримуючи програму, сформульовану Головацьким, ГРР сподівалася вирішити ці завдання у складі імперії, в межах якої сподівалася на культурно-національну автономію (утворення у Східній Галичині окремої провінції). Проте це завдання вирішене не було – як через позиції уряду, так і внаслідок протидії польської громадськості, що висувала таке ж завдання.

У другій половині XIX ст. національний рух на західних землях поділяється на дві течії: „москвофіли” (орієнтувалися на з'єднання слов'янства під егідою Росії) та „народовці” (обстоювали автономію України у складі Австро-Угорщини). Ними засновано перший український професійний театр у Львові (1864), культурно-освітню організацію «Руська бесіда» (1861), «Просвіту» (1868). Велике значення мало створене в 1873 р. у Львові літературне товариство ім. Т. Шевченка, яке в 1892 р. реорганізувалося в Наукове товариство ім. Шевченка. Тривалий час (з 1897 по 1913 рік) - посаду голови Товариства обіймав М. Грушевський. Серед народовців у 70-х рр. проявились і більш радикальні сили, які не погоджувались на підтримку курсу імперії Габсбургів, підтримували ідеї соціалізму (найвідоміший – І. Франко). Наприкінці XIX ст. у краї утворились перші політичні партії. Член Русько-української радикальної партії (1900) Ю. Бачинський у 1895 р. видав знамениту книжку під назвою «Україна уярмлена». В ній автор першим у вітчизняній суспільно-політичній думці порушив питання про політичну незалежність українського народу в єдиній соборній державі.

Самостійницьку позицію зайняла і створена у 1899 р. *Українська соціал-демократична партія (УСДП)*. Її основною метою було досягнення українським народом національного визволення і політичної самостійності, створення вільної держави українського люду, української республіки.

Незалежність України визнавала й *Українська національно-демократична партія*, створена в тому ж 1899 р. Програма цієї партії передбачала завоювання українсько-руським народом культурної, економічної та політичної самостійності, злиття його в монолітний національний організм.

Отже, у другій половині XIX ст. в західноукраїнських землях активізується суспільно-політичний рух, в якому злились різні течії, що виражали інтереси й ідеологію різних прошарків населення. Важливу роль у розвитку національної самосвідомості та національного руху як у західних, так і в східних українських землях відіграли народовські періодичні видання, культурно-освітні та наукові товариства, програми й політичні документи перших українських політичних партій.

Висунення ідеалу незалежної Української соборної держави, згуртування навколо неї значних національних сил було головним досягненням західних українців наприкінці XIX ст. Це свідчило про завершення процесу формування новітньої державницької ідеології свідомого українства.